

ДОКТОР КРЪСТЕВ КАТО МИРОЛЮБОВ

РУМЕН ШИВАЧЕВ

Сред най-активните периоди в литературно-публицистичната дейност на д-р Кр. Кръстев са безспорно военните години след първото десетилетие на ХХ в. Както Балканската и Междусъюзническата, така и Световната война поставя пред младата държава, наскоро обявила и независимостта си (1908 г.), редица нови проблеми. Във време, в което европейската сигурност рухва, освен да отстоява границите си на дипломатическата и на военната сцена, България трябва да утвърждава себе си и като съвременен културен фактор, превръщайки културния си живот в средство за запазване на своята независимост. Като отворена културна реалия, протичаща едновременно и обвързано както с културните процеси, така и с военните действия на Балканите и в Европа. Накрая – като държава с наследен, но и непрекъсван от робството, от следосвобожденските промени и от военната действителност духовен и културен живот. Още през 1907-1908 г. като преподавател и директор на гимназията в Скопие д-р Кръстев чете лекции за българската литература и българските писатели. Известно е, че той си поставя за цел в по-широк исторически и философски аспект да покаже, заяви и легитимира българската литература в европейския и руския печат, пишейки понякога статиите си на някоя езика. Тази негова амбиция особено се засилва от 1910 г.

Текстът, който предлагам на вниманието на читателя, е статията на д-р Кръстев „Изображаване на мюсюлманите в българската поезия“. Освен на български, тя е писана на руски и френски език, но излиза само на френски през август-септември 1917 г. във в „L'Echo de Bulgarie“. Тук предлагам българския ѝ вариант, който заедно с руския и френския се намира в Научния архив на БАН.

Може да се предполага, че статията е писана в първите месеци на 1913 г. Основания за такова предположение дават някои указания в началото ѝ. Местонаимението *вашите* визира турски места и граждани. Че са турски, се потвърждава от отбелязаната от автора дата 11.VII.1908 г., когато турски военни обявяват възстановяването на конституцията, с което се поставя началото на младотурската революция. Близо пет години по-късно – на 10.I.1913 г. – младотурците, начело с Енвер паша, извършват държавен преврат. В текста д-р Кръстев има предвид точно тези пет години и, подкрепяйки преврата в Турция, пише, „че борбите, които от пет години кипят във вашия край, са насочени не против турския народ, а против една тиранска власт“. Обстоятелството, че авторът използва местонаимението *вашите*, дава основание да се допусне, че статията е изнесена най-напред като лекция (сказка) в места с преобладаващо турско население по време на успехите на българското оръжие – от победата при полуостров Галиполи и ликвидирането на турския десант при Шаркхой (януари, 1913) до победата при Одрин (март, 1913) и съглашението за спиране на военните действия между България и Турция (април, 1913). Още повече, че точно по това време д-р Кръстев непрекъснато снове между Солун, Дедеагач, Одрин и Димотика, откъдето редовно изпраща пощенски карти до Мара Белчева. На 22.III.1913 г. с вх. № 72 в Софийския университет се получава телеграма от д-р Кръстев, намиращ се в Димотика, с която извънредният професор уведомява ръководството, че на другия ден ще отпътува за София. От това завръщане на д-р Кръстев в България до публикуването на статията на френски език през 1917 г. няма данни той отново да е бил по тези места. Ето защо датиранието на статията трябва да се

отнесе към времето януари-март 1913 г., като мястото на четенето ѝ като лекция или сказка остава неустановено.

Наред с изложеното дотук, необходимо е да се поясни, че съчетанията *вашиите планини* и *вашиите неволи* са обръщения с историческа насоченост – *вашиите* някога *планини*, принадлежали на турците въобще (като общност) в рамките на Турската империя. Това се отнася и за *вашиите неволи*.

Статията има информационно познавателен характер и обхваща периода от началото на новата българска поезия, считано от Петко Р. Славейков, до средата на второто десетилетие на века, завършвайки с творбите на Петко Ю. Тодоров. С психологическа вещина д-р Кръстев поставя българската толерантност към чуждата националност, от една страна, и турската признателност, от друга, като добродетели, стоящи в основата на трайните добронамерени отношения между двете народности, които нито робството, нито войните могат да разрушат. С тази статия редакторът на сп. „Мисъл” става един от първите ни интелектуалци, които ясно разграничават антагонизма на политическите тенденции и националистическите домогвания от свободното „мирно съжителство” на хора от различни етнически и религиозни общности. Проблем, който съпътствуваше целия ХХ век ту с чудовищно насилие (като избиването на милиони арменци и евреи и изселването на цели народности), ту с методично подтискане и лишаване от човешки права по тези признаци.

ИЗОБРАЖАВАНЕ НА МЮСЮЛМАНИТЕ В БЪЛГАРСКАТА ПОЕЗИЯ

На хора, малко запознати с живота и взаимните отношения на племената, които населяват Балканите от векове, трябва да се е сторило съвсем непонятно онова побратимяване, онова излияние на чувства между българи и турци, което ознаменува първите дни след провъзгласяването на конституцията в царството на Падишаха и което не е престанало и сега, когато пишем тия редове. И действително, ако се съди за отношенията на тия два народа само по онова, с което са пълнили политическите вестници на последните години, и по-нататък по онова, което се отнася до политическите и национални борби на полуострова от четири десетилетия насам, не може да не се признае, че е непонятно не само онова, което става между турци и българи, но – и в много по-голяма степен – и онова, което се извършва в средата на самите турци и което на 11 май получи своята санкция. Непонятно и все пак понятно и естествено, както всичко, което е следствие на своите причини. Защото – вън от онова, което твори на повърхността на обществения живот – източната и западната политическа мъдрост, хитростта на дипломатите и юмрукът на тиранина, и което е ефимерно като мъгла в летен ден – дълбоко в народната душа са били творени в продължение на векове отношения и културни връзки тъй интимни и крепки, че полувековните борби са били безсилни да ги разрушат. Без съмнение, политиката е успяла да създаде доста силен антагонизъм и дори неприязън, които са причинили немалко достойни за съжаление изстъпления и от двете страни, особено от по-силната. И все пак за ненавист, за непримирима вражда и въобще за чувства, които би правили невъзможно културното въздействие и мирното съжителство, не може и дума да става. Мирното съжителство между турци и българи; съжителство, което е довеждало не само до добри съседства, но

и до трайни дружески отношения, е безспорен факт на нашата действителност, на нашия живот *до и след* Освобождението, и не само в Княжеството, но – доколкото аз мога да съдя – и в Македония. Нашият народ, простата маса, ония, които са живели с турците и делили с тях теглото на живота, считат турчина за най-добър съсед; вежлив, внимателен и неизменен в своята дружба и привързаност. Особено се слави неговото чувство за признателност: може би никой от нациите, които населяват тоя хубав полуостров, не помни така дълго стореното добро, както именно турчинът.

В българската народна поезия, особено в песните, има явни и дълбоки следи от тия по-интимен живот и отношения между българи и турци. И това е твърде естествено – народната поезия отразява не случайни и преходящи чувства на отделни лица, но именно онова, което е общо за всички членове на един народ; онова, което се е събирало и наслоявало в народната душа несъзнателно и за самите индивидууми в продължение на столетия. И както несъзнателно се е наслоявало, така несъзнателно, без намерения е проникнало и в народните песни и приказки. Че тия песни и приказки се творят или *стъкмяват*, както казва народът, от прости, безкнижни хора, най-често певци и овчари, момци и девойки, и само онова от *стъкменото*, което изразява най-вярно и най-силно общите чувства, само то се подхваща от други, пее се и остава да живее и се предава от уста на уста.

Но тук моята цел не е да разглеждам народните песни, а да разкажа как се рисуват и изобразяват турците и турския живот в книгите, съчиненията на нашите най-добри поети, като започнете от дяда Славейкова и свършите с най-младите от тях, които са още живи и най-младите от които дори споходиха с пушка в ръка вашите планини и възпяха вашите неволи. Именно от отношението на най-младите поети към турчина ще стане ясно как все повече си пробива път съзнанието, че борбите, които от пет години насам кипят във вашия край, са насочени не против турския народ, а против една тиранска власт, еднакво несносна за него и за всички негови съграждани, и че борбата се е вдъхновявала не от омраза, а от жажда за свобода и човешки живот.

Изображаването на мюсюлманина в нашата поезия отразява това двойствено отношение, което изтъкнахме: от една страна, враждебностите, създадени от политическите борби на последните десетилетия, от друга – по-дълбоки духовни връзки между двата народа. Нашата поезия не е могла да остане чужда за злобите на деня и самите поети твърде често взимали участие в борбите – словом и делом. Че мнозина от тях в своите поетически творения са проследявали същите цели, както и в своите статии, назначени за пробуждане националното съзнание на масата и закаляването ѝ в борбите, които са ѝ предстояли. При тяхната несложна психика и не твърде дълбока литературна култура те са се вдъхновявали в изкуството от същите чувства и страсти, както в действителния живот. Но щом настъпи известно диференциране в нашето общество и се усилиха и разшириха културните интереси, поезията престана да служи на тесни патриотически и националистически цели и бърже се издигна до свободно от реални чувства художествено възсъздаване на живота, като прояви не само пълно разбиране на турския живот, но и дълбока и искрена симпатия към него.

Първо място между тия поети държи великият самоук **Петко Р. Славейков** (1827-1895), бащата на новата бълг(арска) поезия. Наистина, мюсюлманинът се явява у него твърде малко, но той е първият и почти единственият преди Освобождението, който ни рисува положителен и симпатичен образ за него, какъвто е най-често и в нар(одната) песен. В поемата „Изворът на белоногата” (1973) той разказва как Гергана отишла рано на „студен бистър кладенец”, ала не намерила там първо либе Никола, а турска войска и с нея – сам великият везир. Нейната чудна хубост пленява везира и той я убеждава да стане „бяла кадъна” и да отиде да живее честит живот при него. Но Гергана презира всичко това и иска да остане вярна на своя Никола. Това тъй трогва везира, че той я оставя свободна и дори богато я награждава. Славейков, който е прекарал най-важните години от своя живот в Ц(ари)град и познава турската душа, не храни никаква вражда против мюсюлманина: всичката сила на неговата омраза е насочена против гръцкото духовенство. Той е бил привърженик на мирно културно развитие и съжителство с турците и е останал такъв дори и тогава, когато революционното брожение обхваща цялото бълг(арско) население в империята.

Съвсем инак изобразяват мюсюлманина двамата писатели революционери **Любен Каравелов** (1837-1879), **Ботев** (1848-1876). Единствена задача и цел на техния живот е било да будят националното съзнание на своя народ и това е, което обяснява всички особености и слабости на творенията им. Така Каравелов рисува турчина в своите повести, особено в „Турски паша”, „Войвода” и др. по един най-пристрастен начин. В тия очерки той всъщност не е художник, а публицист и неговият поглед е помрачен от вражда и от обич. Целта му е: да превърне мирната рая в смели революционери и всички средства за това са добри за него. И ето, той рисува турчина и гърка само като порочно и жестоко същество, а българина – като носител на всички добродетели. Мюсюлманинът като човек не го интересува; той е виждал в него само един враг на своя народ и на своята мечта за свободен живот и нищо друго.

Сравнително по-обективен е **Христо Ботъв**, който е и по-велик художник: една буйна, стихийна натура, у която всяка дума е дело – той умира от славна смърт като войвода на една въстаническа чета. Ботъв мрази турчина, но още повече мрази българина-чорбаджия, който експлоатира труда на работника и другарува с турската власт.

Последният представител на тая патриотическа литература е **Иван Вазов** (1850). Тоя много четен и много плодовит писател е създал цяла галерия от портрети на турци, жестоки, кръвожадни, извратени. За негово оправдание може да служи това, че и той, подобно на Ботъва, често рисува и българина с най-черни краски. Така героят на неговата младежка поема „Грамада” е толкова влюбен в Халил ага, че става тиран на своята собствена дъщеря, която и отдава против волята ѝ насила в негова власт. Психологията на автора е фалшива и тенденциозна до *pes plus ultra*¹. В творенията на Вазова, писани след Освобождението, се явява друга, противоположна тенденция.

¹ До крайност (лат.).

За да даде израз на своето недоволство от известни черти на жестокост и на нашите закони, той идеализира турското управление и правосъдие и подчертава една характерна негова особеност, дето и съдът, и всяка власт не се работи на мъртви параграфи, а са свободни да дадат пълен простор на своите лични разбирания и на своето добро и милостиво сърце. В тая своя тенденция – да изобличава своите сънародници чрез идеализиране на мюсюлманина – Вазов не се е побоял да нарисува един фантастичен в своята нереалност тип на мюсюлманин: човек, който прави добро след добро, който рискува не един път живота си за да спасява най-големия свой враг, който му е направил само големи злини. И всичко това без никакви възможни и приемливи мотиви. Само един или два пъти Вазов се е отнесъл към турския живот като художник или поет и го е нарисувал без *parti pris*² и без преувеличения, в негови характерни истинни черти. Под влияние може би на известни източни поеии в поемата „Зихра“ (1881) той ни рисува любовта на турчина, неговия жар, страстта и страшната му ревност. Тия сюжети се считат най-характерни за турския живот и са най-популярни у нас, в обществото и литературата. По известния закон на психологията – закона на контраста – българинът, който е бил роб, в чийто живот през вековете не е имало място за волност, красота и чувствена страст, който крие любовта си и счита култа към жената и женската плът едва ли не за най-голям порок, в своите народни песни е създал дивни образи тъкмо на тия сюжети и по същата причина е заплепен от свободата и силата на страстта у мюсюлманина.

В тия сюжети се движи главно и едничката книга на нашата литература, която рисува по-широка картина на турски нрави. Това са „Спомените от цариградските тъмници“ (1876) на трагически загиналия неспокойник **Светослав Миларов** (1850-1892), жертва на партизанска злоба и вражда (той биде осъден на смърт чрез обесване за мнимо участие в един политич(ески) заговор). Редовен обитател на цариградските тъмници (без да бъде съден), той ни рисува турския живот, доколкото е могъл да влезе в контакт с него именно чрез и из тъмницата, и рисува го винаги с топлота и симпатия. Наред с турската администрация, най-голямо място заемат любовните му авантюри – неизмислени изглежда. Беззаветната, незаинтересована и готова за обич жертва на високи и надарени с рядка хубост дами към нещастника, също рядко хубав, строен и със страстен темперамент, е изобразена с една простота и увлекателност, които напомнят знаменити образци.

Съвсем други страни на турския живот интересуват сатирика **Стоян Михайловски** (род(ен) 1856), макар в неговите любовни песни да се мярка твърде често образът на хубавата и жадна за обич туркиня. Той си служи в няколко свои дела с формите на турското управление, за да бичува в по-прикрита форма страшните недъзи в управлението на младото княжество, което като че ли наследи само недостатъците, но не и добродетелите на турското. Най-важно от тия дела е „Книга за българския народ“ (1897). За да нарисува с голяма свобода първите години от режима на княз Фердинанд

² Без преднамереност (фр.).

и неговия „везир“ Стамболов, той пренася действието в Ц(ари)град и вместо за истинските герои, разказва ни за великия везир Абдурахман паша. Като вижда, че последният му час приближава, той вика при себе си своя племенник Галиб ефенди, за да го посвети в принципите и изкуството на своята пъклена политическа система. Първото правило на тая система е: „За да господаруваш – развращавай!“ Може би никога „принципите“ на държавническия цинизъм не са получили така шаржиран, но и така искрен и правдив израз, както в тази своеобразна поема на Михайловски, който също е отрасъл в Ц(ари)град, учил се е във французки колеж – там (неговият баща е бил висок турски сановник) познава доста турската и персийската поезия и живот. Ето един образец от тая поема-сатира:

Триумф за да дочакаш – сей зарази
Във духовете и възпирай всякак
Нормалното течене на живота! . . .
Да, в тинята на мерзките инстинкти
Затъквай всяко благородно чувство,
Притискай безпощадно всяка добродетел
И всяко вероломство насърчавай,
Пълзенето за добродетел считай
И независимостта за простъпка. . .
.
Извършвай всеки идеал на глума
И всяка блага воля на схиждство –
Досвършвай всяко благородно дело с грозна
Измама и предателство позорно
И ще успееш, чедо, да поставиш
Владичеството си върху основи
По-твърди и от кана̀ра гранитна.

Първият в нашата литература, който е погледнал на мюсюлманина с око̀то на поет и художник, е **Пенчо Славейков** (1866-1912), син на споменатия вече Славейков и най-великият между досегашните български поети³. Онова, което е привличало Сл(авейков) към турския живот, е преди всичко голямата простота на житейските отношения – важна негова отличителна черта от живота на западните културни народи. В една от най-ранните свои песни той рисува благия и мъдър образ на съдия (кадия), който не познава писани правила, а само пправата и законите на младостта и живота. Впрочем, тоя образ на съдия не е създаден от поета – така ни го рисува винаги бълг(арската) народна песен. Често се повръща Сл(авейков) върху тая страна на турския живот, отчасти и под влияние на *Мирза-Шаффи* от Боденщедт⁴, от когото той на младини ни даде не малко хубави преводи. Общата концепция на мюсюлманина, както тя живее в бълг(арската) нар(одна) песен и в душата на българина, Слав(ейков) ни е дал в една малка песен – *Късмет*. Според тая песен, дето си дават rendez-vous⁵ обитателите на хубавия, но нещастен

³ Но за жалост той твърде рядко се е докосвал до тоя живот в своите творения. (Бел. д-р Кр.)

⁴ Немски поет и преводач.

⁵ Среща (фр.).

полуостров, турчинът е роден, за да бъде господар, еврейният – за да печели богатство, на гърка Господ е отредил да живее с хитростта, а на българина – черния труд: да работи земята и да бъде роб. Трябва да се съжالياва, че Слав(ейков), който тъй добре познаваше и ценеше като художник и човек турския живот, се е опитал само в едно свое творение да ни го нарисува в негови по-интимни страни и пак не твърде значителни. В своята великолепна поема „Коняр” той възсъздава два характерни турски образа: страстната **Бюлбюле-ханъм**, която гори от любов към младия българин, коняр в сараите на Лалахим-паша, и стария верен слуга Джавлет-ага. Особено щастливо е разрешил Сл(авейков) втората си задача. Макар Джавлет да се явява само два или три пъти в поемата, и то доста бегло, той представлява един жив и верен на действителността образ. От него ни вее оная искреност и добродушие, оная примиреност със съдбата, които отличават мюсюлманина, за когото доктрината на фатализма не е празна дума. Същински баща на нещастния коняр, той го гледа и теши, когато мъката по роден край и млада невеста го свалят на легло; и пак той се случва да намери мъртвия му труп, недалеч от родното му село, за където той най-сетне се решил да бяга, поласкан еднакво силно от своята носталгия и от палецата, но противна нему страст на Бюлбюле. Поетът е дал на Джавлет онова състрадание, изпълнено с топла сърдечност, на което е така способен, особено простият и наивен мюсюлманин, и за което в нашия народ и сега има живи спомени. Не така добре се е удал на Сл(авейков) типът на източната Хури. Ако и не лишен от традиционност . . .⁶ на плътта и от една смела чувственост. Ако и дишащ палеца страст, образът на Бюлбюле не е достатъчно индивидуализиран, нито е свободен от чужди за типа ноты на сантименталност и рефлексия.

Но най-много ни е дал Сл(авейков) от турската душа в своя голям национален епос в 9 песни, с който той издига нетленен паметник на освобождението на своя народ. Епосът носи характерното име „Кървава песен” и последните му 4-5 песни са пълни с такива картини на кръв и на жест(оки) зверства, каквито – само в малък размер може би – ще намерим в „Илиадата” на Омира. С художествената обективност – но не и със спокойствието и безстрастието на Омира – е рисувал Сл(авейков) в това последно и най-велико дело враг и свой, мюсюлманина и българина. Ако въпреки това, жестокостите намираме само в образа на турчина, то е не само поради това, че в нашият народ живеят и тия черти, но още повече затова, че историческото взаимоотношение между двете нации в епохата на техните борби е позволявало само на мюсюлманина, само на по-силния да прояви тия *regretables*⁷ черти от човешката природа. Че – както ни доказва и днешната най-„велика” и най-безумна от всички войни – звярът не е умрял още в душата на най-културните народи. . .

Най-сетне, един от модерните наши поети, **Петко Тодоров** (1879-1916), най-отзивчив в чувства и състояния на осиротялост и *desolation*⁸, е възсъздал

⁶ Не се чете.

⁷ Достойни за съжаление (фр.).

⁸ Неутешимост (фр.).

душата на мюсюлманина от свободна България – своеобразните негови преживявания от промените и ударите на съдбата. В една твърде оригинална елегия в проза, „Сенки” (1904), Тодоров е сполучил да долови важни елементи от бита и мирогледа на мюсюлманина и в особеност – да даде израз на великата негова жалба по изчезнала слава и мощ. Поемата е изпълнена с множество картини от по-интимния живот на мюсюлманина. Картините от този род за голяма рядкост в зап(адната) литература и може би струва си труда да отбележим най-типичните от тях. Първа картина: „. . . де ката вечер в три нахии бей е кеф правил под дебели сенки, седем бели гяурки са му прислужвали, а унесен (вдъхновен) ашик (певец) редял слава и благословия за честитите беюви род-роднини, които чет нямат в този свят, за богатство и имот, дето с кон се не обхождат тъдява по тия места тук. Стара песен по жалби и несрети, нещастия. Но кой ще слуша тоя напев. . .” Втора картина: „Ще дойде ли в зори гиздавица млада да развие яшмак, бяло лице, слънце не виждало, със сълза вода да разкрави (разведри) или вечер ще приседне на злачен бряг побелял мюсюлманин и унесен с нея ще припомни времената, когато един е бил Аллах на небето и Падишахът на земята. . .”

Трета картина: „Още пролет не пукнала и от вси страни се стичат работни загорци⁹ да орат широките им ниви; настане жетва – ей, драгомени мъже, които събират повече жетварки и ги водят по други села на работа, и водят цели дружини гяурки, у кои песен не секва (престава) и кръст не се прикръшва (заболява) нивга. А дойде ли есен, всеки повежда хрътки към гората”.

Картините на мирен и тих, огрян от щастие и доволство живот, се редуват с жалби за миналото и страхове за бъдещето, което ги чака: „Аллах, Аллах, на сън ли обърна ти всичко туй! Нима гяури днес ще редят и пререждат славното царство на Падишаха, дето всеки от памтивека мястото си знаеше и думата на мюсюлманина бе закон за неверните? Какъв тежък грях изплащат, че от господари ги остави роби на чужди! Далеч от бащинската защита на Падишаха, те трябва да улавят ралото и с пот на чело да изкарват хляб за децата си. . .”

Най-сетне, поетът е дал израз и на онзи свят и оная късаца болка, която буди в душата на мюсюлманина Христовият кръст и надмошната християнска култура.

„Останаха тука едни гяури, които ни Аллага почитат, ни Пророка познават, в слога (съгласие) на огнищата си да добруват, и никого не кертят (искат да знаят). Широко зеленееят равни двори, спретнати къщи се угледно белеят отдалеч, а над тях разперил ръце от високо черковно кубе Христов кръст да ги закриля от беди и напаст невярна. Който мюсюлманин е забравил рода и вярата си, който горда глава под несвестна гяурска управа може да преклони, нека остане тук да гледа синовете и унуките си да робуват на безверници. Да си гледа днес роби, а утре изневерени същи гяури, готови ръка срещу царството на Падишаха да вдигнат. . .”

⁹ Общо име на селските жители от Тракийската равнина, което им дават в Сев(ерна) България, когато идат там като жетвари, косачи и др. (Бел. д-р Кр.)

„Сенки” представлява засега най-характерната и най-интимна картина на турския живот в нашата литература. И от изображението на поета вее такова искрено чувство, такова топло участие в горчивата негова участ, че – струва ни се – и един мюсюлманин не би могъл да се отнесе с по-голяма топлина към орисията на своето племе. За силата на художническата идентификация на поета говори и това, че той е избрал един тъй важен момент в живота и историята на мюсюлманството през последните десетилетия – че е възсъздал най-мъчителното за неговото чувство и преживяване: когато той, осиротял с последни останки от своя имот, напуска немилнедраг страната, в която се е родил и отрасъл сред охолност и великолепиe; с която са свързани всичките му спомени за национална мощ и величие, дето той се е чувствал като господар на света, като изпратен от Аллаха да господарува довеки над едно нисшо и покорно племе, неозарено от висшата светлина на Исляма.

„Станете от гроба, прадеди мюсюлмански, и погледнете останало ли е сянка от гордия ви османски дух във вашите потомци, които бледи, орфани сега оставят земята, що наготово са наследили. . . *Сенки* едни, *сенки* от вас ще се върнат в царството на Падишаха!” Но – „не се ломи с глава волята на девет краля! На друго място тях вече слънце ще ги огрей. . .”

Това е най-важното, което ни дава българската поезия за турския живот. То не е много, наистина, в една още тъй млада и небогата литература и не би могло да бъде и повече. Но като вземем във внимание, че за никое друго от племената, с които българинът е живял наедно, в нашата поезия не са останали никакви по-дълбоки следи, не може да не се заключи – и от това – за твърде дълбоки духовни връзки и симпатии между двата народа и за възможността на бъдеща солидарност на полето на културата.